

DOI: <https://doi.org/10.32820/2074-8922-2019-63-105-117>
УДК: 37.018.1(09)(4/9)

ПРОБЛЕМА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ПРЕДСТАВНИКІВ ЗАРУБІЖНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ

© Мілаш О. О.

КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

Інформація про автора:

Мілаш Оксана Олександрівна: ORCID: 0000-0002-0999-2582; milash01@ukr.net; кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики дошкільної освіти, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, провулок Руставелі, 7, м. Харків, 61001, Україна.

У статті здійснено аналіз історико-педагогічних джерел із метою з'ясування витоків і подальшого розвитку проблеми сімейного виховання в історії зарубіжної педагогіки. Установлено, що біля витоків досліджуваної проблеми стояв Аристотель. Схарактеризовано його погляди на роль сім'ї у формуванні особистості дитини, головні завдання та методи раннього сімейного виховання дітей із привілейованих станів; доведено, що головним завданням сімейного виховання з раннього віку дитини мислитель уважав виховання моральних добродетелей, а найбільш позитивним кінцевим результатом – формування звички до «благородних вчинків»; виокремлено чинники та найбільш дієві методи формування моральних якостей у дитини в умовах сім'ї; охарактеризовано визначені Аристотелем умови сімейного виховання як підґрунтя формування моральності особистості.

Розкрито погляди на досліджувану проблему представників педагогічної думки епохи Відродження, зокрема Л. Альберті, Е. Роттердамського, М. Монтеня; доведено, що метою виховання педагоги-гуманісти вважали всебічний і гармонічний розвиток дитини за головними напрямками виховання (розумовий, фізичний, моральний); виокремлено ключові вимоги гуманістів до сімейного виховання; охарактеризовано запропоновані ними умови та методи виховання дітей у сім'ї.

Проаналізовано вчення Я. Коменського про материнську школу як першу сходинку виховання і навчання дітей від народження до шести років: визначено мету та завдання виховання дітей; розкрито зміст та методику дошкільного виховання згідно із запропонованими Я. Коменським особливостями психологічного розвитку дошкільнят; виокремлено найбільш дієві методи морального виховання й схарактеризовано переваги «особистого прикладу» батьків; доведено, що найбільш вагомим чинником формування моральної особистості в сім'ї Я. Коменський уважав почуття любові; визначено напрями розумового розвитку дітей; виокремлено та схарактеризовано зміст предметів для їх навчання в материнській школі; проаналізовано вміння і навички, які необхідно сформувати в дитини в межах материнської школи. Визначено прийоми і способи розвитку емоційно-естетичної сфери дітей та привчання їх до господарства в умовах сім'ї.

Ключові слова: дитина, сім'я, батьки, сімейне виховання, формування особистості, моральні добродеті.

Мілаш О. А. «Проблема семейного воспитания В творчеством представителей зарубежных педагогической мысли»

В статье осуществлен анализ историко-педагогических источников с целью выяснения истоков и дальнейшего развития проблемы семейного воспитания в истории зарубежной педагогики. Установлено, что у истоков исследуемой проблемы стоял Аристотель. Охарактеризован его взгляды на роль семьи в формировании личности ребенка, главные задачи и методы раннего семейного воспитания детей из привилегированных сословий; доказано, что главной задачей семейного воспитания с раннего возраста ребенка мыслитель считал воспитание нравственных добродетелей, а наиболее положительным конечным результатом - формирование привычки к «благородным поступкам»; выделены факторы и наиболее действенные методы формирования нравственных качеств у ребенка в условиях семьи; охарактеризованы определенные Аристотелем условия семейного воспитания как основа формирования нравственности личности.

Раскрыты взгляды на исследуемую проблему представителей педагогической мысли эпохи Возрождения, в частности Л. Альберти, Е. Роттердамского, М. Монтеня; доказано, что целью воспитания педагоги-гуманісти считали всестороннее и гармоничное развитие ребенка по главным

направленням виховання (умственне, фізичне, моральне) виділені ключові вимоги гуманістів до сімейного виховання; охарактеризовані пропозиції ними умови та методи виховання дітей в сім'ї.

Проаналізовано вчення Я. Коменського про материнську школу як першу ступінь виховання та навчання дітей від народження до шести років: визначені цілі та завдання виховання дітей; розкрито зміст та методику дошкільного виховання згідно з пропозиціями Я. Коменського особливостями психологічного розвитку дошкільників; виділені найбільш ефективні методи морального виховання та охарактеризовані переваги «особистого прикладу» батьків; доведено, що найбільш вагомих фактором формування моральної особистості в сім'ї Я. Коменський вважав любов; визначені напрями умовного розвитку дітей; виділені та охарактеризовані зміст предметів для їх навчання в материнській школі; проаналізовані вміння та навички, які необхідно сформувати у дитини в межах материнської школи. Визначені прийоми та способи розвитку емоційно-естетичної сфери дітей та навчання їх господарству в умовах сім'ї.

Ключові слова: дитина, сім'я, батьки, сімейне виховання, формування особистості, моральні добродетелі.

O.Milash "The issue of family education in creative heritage of representatives of the foreign pedagogical thought"

The article analyzes historical and pedagogical sources in order to identify the origins and further development of the issue of family education in the history of foreign pedagogy. It is established that Aristotle was at the root of researching the issue under study. The paper characterizes his views on the role of the family in the formation of a child's personality, describes the main tasks and methods of early upbringing of children in privileged families; proves that the main task of family education from an early age consisted, according to the thinker's beliefs, in development of moral values, while formation of a habit of «noble deeds» was considered its most positive outcome; outlines the factors and the most effective methods of children's moral education in the family; and also mentions Aristotle's main requirements for family education as a basis of children's moral development.

The views of the most vivid Renaissance representatives of the pedagogical thought, including L. B. Alberti, D. E. Roterodamus, M. Montaigne and others are considered; it is proved that the goal of education, as humanists-educators believed, was comprehensive and harmonious development of a child in accordance with the main areas of upbringing (mental, physical, and moral); the main requirements of humanists for family education are singled out; the conditions and methods of upbringing children in the family are described.

The theory of John Amos Comenius on the maternal school as the first step in upbringing and education of children from birth to six years is analyzed; the purpose and objectives of children's upbringing are defined; the content and methodology of preschool education are determined according to the peculiarities of psychological development of preschool children outlined by J.A. Comenius; the most effective methods of moral education are singled out and the advantages of parents' «personal example» are stated; it is proved that J.A. Comenius considered the feeling of love to be the most important factor in the formation of a moral personality in the family; the directions of mental development of children are determined; the content of subjects for studying at the maternal school is specified and characterized; the skills and abilities needed to be formed at the maternal school as the basis for children's further school education are analyzed. The methods and techniques for the development of children's emotional and aesthetic experiences are defined.

Keywords: child, family, parents, family upbringing, personality formation, moral virtue.

Постанова проблеми. Актуальність теми дослідження детермінована роллю сім'ї у формуванні особистості: сім'я як соціальний інститут відповідальна за весь комплекс відтворення людини, вона є тією мікромоделлю суспільства, через яку засвоюється його духовна культура. Проте криза сім'ї останніх десятиліть, про що свідчить сумна статистика розлучень, неповних сімей, послаблення зв'язків між

батьками й дітьми, поява людської усамітненості, поширення такого явища, як соціальне сирітство, дозволяє констатувати, що сім'я втрачає ознаки того середовища, де формується духовна культура особистості. Тому повернення до сімейних пріоритетів вимагає дослідження проблем сім'ї і сімейного виховання, зокрема, врахування досвіду минулого.

Аналіз актуальних досліджень.

Науковий пошук свідчить про наявність на сьогодні праць, присвячених таким аспектам досліджуваної проблеми, як: концептуальні засади сімейного виховання в Україні [І. Зязюн (14), О. Вишневський (7), М. Стельмахович (24), П. Щербань та ін.; історико-педагогічний аспект виховання особистості в сім'ї - В. Білик, А. Відченко, А. Говорун(9), Н. Гордій, О. Мальцева та ін.; стан сімейного виховання в Україні сьогодні - Т.Алексєєнко (2), Є. Бондарєвська (6), В. Ємельянов, А. Ковальов, В. Постовий(21) та ін.]

Мета статті – здійснити аналіз творчого доробку представників зарубіжної педагогічної думки з питань сімейного виховання для виокремлення перспектив творчого використання педагогічно цінних ідей в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз історико-педагогічних джерел, біля витоків досліджуваної проблеми стояв відомий давньогрецький філософ, мислитель, педагог Аристотель. Не погоджуючись із Платоном у вирішенні питання про роль сім'ї у вихованні дітей, який покладав виховання підростаючих поколінь виключно на державу, Аристотель виступав проти розриву між сім'єю й дитиною. Він наголошував, що сімейна любов та сердечна атмосфера у взаємостосунках усіх членів сім'ї сприятиме «облагородженню» виховання. У зв'язку з цим, на переконання Аристотеля, до семи років дитина повинна виховуватися в сім'ї, а держава може здійснювати свій контроль за процесом сімейного виховання через особливих педагогів, які мають право в будь-який час входити в дім, де є діти, й спостерігати за їхнім вихованням.

Найбільш конкретно думки Аристотеля про роль сімейного виховання, його головні завдання та методи в ранньому віці дитини розкриті в творі «Нікомахова етика». Його аналіз дозволяє дійти висновку, що мова йде про дітей привілейованих станів, виховання яких у сімейному колі передбачає формування основ індивідуальності. Вищезазначене свідчить про те, що головним завданням сімейного виховання, починаючи з раннього віку, Аристотель уважав виховання моральних добродетелей.

Цінним в аспекті досліджуваної проблеми вважаємо застереження Аристотеля, що в суспільстві не існує одностайності щодо витоків добродетельності у людини: одні вважають, що «добродетельними» люди бувають

від природи, інші – від звички, треті – від навчання тощо [3, с. 288]. Заперечував Аристотель і Сократу в його переконанні про те, що люди не дотримуються норм моральності саме тому, що не знають їх. Сократ доводив, що знання кожною людиною відмінностей між честю й безчестям, правдою й неправдою, благочестям і безбожництвом дають їй можливість досягнути необхідність виконання нею загальноприйнятих моральних правил, що, насамкінець, сприятиме моральному самовдосконаленню кожного. Натомість Аристотель стверджував, що добродетельність не забезпечується лише знанням, оскільки «знати, що таке добро», ще не означає робити добро.

У моральному вихованні Аристотель найбільш значущим уважав виховання навичок або звичок до певних вчинків. Він підкреслював, що оскільки ці навички виявляються раніше, ніж розум, то займатися їх вихованням слід у сімейному колі, починаючи з раннього дитинства, прагнучи реалізувати в людині те, що існує в ній у потенційній формі. Мислитель аргументував: «...Усе те, що в нас закладене природою, ми одержуємо спочатку як можливість, а потім здійснюємо в житті...Так, здійснюючи щодо людей вчинки, ... одні з нас стають людьми правосудними, інші, – неправосудними; здійснюючи вчинки, пов'язані з небезпекою, ... одні стають мужніми, інші, – боягузливими. Те ж саме відбувається щодо ваблення і щодо гніву: одні стають розсудливими, інші – розбещеними й гнівливими, оскільки їхні вчинки різні»[3, с. 79].

Зважаючи на це, Аристотель переконував сучасне йому суспільство в тому, що навички до «благородних вчинків» слід формувати в сім'ї якомога раніше, так само, як прагнуть батьки розвивати у дитини її фізичне тіло. Він аргументував: «... як для тілесної сили шкідливі як надмірні заняття, так і недостатні, ... як питво та їжа при надмірності чи обмеженості шкідливі для здоров'я, так само розумна міра ... і створює його, і збільшує, і зберігає» [3, с. 80].

Найбільш позитивним кінцевим результатом морального виховання в умовах сім'ї Аристотель уважав ситуацію, коли вироблення навички до «благородних вчинків» або, згідно сучасної термінології, звички до моральних добродетелей, стає другою природою дитини. Тоді це, наголошував мислитель, відіграє значну роль для подальшого формування в людини здатності до розвитку її духовних сил, вдосконалення її

власного життя й, насамкінець, до реалізації особистісної ролі в цьому житті.

Зазначене вище дозволяє аргументовано стверджувати, що Аристотель особливо наголошував на ролі сім'ї в моральному вихованні дітей, зокрема на формуванні звички до «благородних вчинків». Він акцентував увагу на тому, що «... кожному слід сприяти своїм дітям у досягненні добродетності (та вміти це здійснювати) або, в крайньому разі, свідомо це розуміти» [3, с. 290]. Хоча найкращий результат морального виховання дітей, на переконання Аристотеля, дає поєднання громадського і сімейного виховання, мислитель віддавав перевагу вихованню в сім'ї, оскільки тут «... виховання кожного окремо відрізняється від виховання громадського», а це, в свою чергу, дає можливість забезпечення індивідуального підходу до дитини й урахування її особистісних рис характеру. Він стверджував: «Доведеться визнати, що ... увага виховання в індивідуальному порядку дозволяє в кожному окремому випадку досягти більшої точності, бо кожен тоді одержить те, що йому найбільше підходить» [3, с. 290].

У своїх роздумах Аристотель звертав увагу батьків на низку чинників, що забезпечують формування в дітей навички до моральних добродетостей, як-от: знання, навчання, бажання, сумлінність, активна діяльність, природні обдарування дітей. Він наголошував, що дитину «... з раннього дитинства слід вести до того, щоб насолода й страждання давали їй те, що потрібно», маючи на увазі навчити дитину правильно радіти, правильно любити і ненавидіти [3, с. 81]. Саме в цьому, на переконання Аристотеля, і полягає правильне виховання. Мислитель аргументував: «... Потрібно, щоб душа слухача завдяки звичкам заздалегідь була підготовлена до правильної насолоди й ненависті, подібно до зораної землі, готової до вирощування насіння» [3, с. 288].

Найбільш результативним методом сімейного виховання у формуванні моральних рис характеру в дітей Аристотель уважав вправління, посилаючись на той факт, що будь-який спеціаліст досягає майстерності за допомогою діяльності (наприклад, архітектор – будуючи будівлі, музикант – граючи на кіфарі тощо). Так само й дитина, підкреслював Аристотель, може розвинути в собі почуття справедливості, творючи справедливі вчинки, стане мужньою – діючи мужньо.

Водночас мислитель зауважував, що в ранньому віці в дітей спочатку створюється

навичка до «благородних вчинків», а вже потім до неї приєднується «голос розуму», який приводить до дії. Тому, наголошував Аристотель, коли дітям серйозні аргументи ще недоступні, інколи потрібне примушення, оскільки «той, хто йде за пристрастями, ... не стане слухати розмірковувань, які відвертають його від пристрасті, а коли й стане, то не зрозуміє. ... Як же можна переконати? ... Пристрасть перемагається не розміркуваннями, а примушенням» [3, с. 298-299].

Розмірковуючи над методами формування моральних добродетостей в умовах сімейного виховання, Аристотель звертався до загальновідомого античного афоризму: «гімнастика для тіла», «музика для душі», акцентуючи на тому, що слухання мелодії сприяє переживанням і виробляє в дитини здатність до високих почуттів.

У якості головної умови формування в дитини навичок до «благородних вчинків» у сім'ї Аристотель виокремив позитивну поведінку дорослих, які мають демонструвати перед дітьми лише приклади добродетності, «відсторонюючи від вух і очей дітей, коли вони перебувають у малолітньому віці, все те, що не відповідає гідності вільнонародженої людини» [3, с. 46]. Він наголошував, що із звички так чи інакше лихословити розвивається й здатність до поганих вчинків, тому «... слід не допускати в середовищі дітей лихослів'я, щоб вони не чули чогось подібного й не повторювали його» [3, с. 46]. Саме тому, підкреслював Аристотель, діти до семи років повинні виховуватись у сімейній атмосфері: «... подібно до того, як у державах силу має закон і мораль суспільства, так, а то й у більшій мірі, у родині силу мають судження батька та його звички через родинну близькість і через його добродетність, оскільки в домогачдях закладена любов до голови сім'ї, і вони від природи виявляють до нього слухняність» [3, с. 290].

Зауважимо, що у своїх міркуваннях щодо завдань сімейного виховання в «Нікомаховій етиці» Аристотель обмежився формуванням моральної звички з раннього віку дитини як запоруки моральності людини.

Стосовно розумового розвитку дитини в сім'ї Аристотель висловив свої думки в праці «Політика», де чітко вказав, що до п'яти років не слід починати навчати чому-небудь дитину, а також не слід завантажувати її будь-якою роботою, яка б могла заважати її росту. Єдине, що пропонував Аристотель, організувати ігри для дитини. Проте ці ігри мають

відповідати гідності вільнонародженої людини, не повинні надто втомлювати дитину й бути розбещеними. Щодо вибору розповідей і казок, що відповідають дитячому віку, Аристотель покладав це завдання не на батьків, а на педономів, тобто на вчителів.

Як свідчать історико-педагогічні матеріали, проаналізовані Б. Годом у науковому дослідженні «Виховання в епоху європейського Відродження» [10], найбільш яскраві представники ренесансної педагогіки у вирішенні головних проблем сімейного виховання спирались на античну традицію. Серед джерел, до яких найбільш часто зверталися педагоги-гуманісти, розробляючи свої педагогічні ідеї, були твори Аристотеля, Платона, Плутарха, Сократа, Цицерона та інших. Гуманісти вважали дитину вищою цінністю, а відкриття світу дитини викликало в них інтерес до питань сімейного виховання, родинних зв'язків, відповідальності батьків за розвиток дітей. Насамкінець, педагоги доби Ренесансу дійшли висновку, що саме в сім'ї починається формування дитячої особистості, а відтак слід розробляти питання сімейного виховання. Про це свідчать їхні педагогічні твори («Про сім'ю» Л. Альберті; «Введення в науку про мораль» Л.Бруні; «Про виховання дітей та про їх достойну моральність» М. Веджо; «Про благородну моральність і вільні науки» П. Верджеріо; «Досліди» М. Монтеня (розділи «Про батьківську любов», «Про виховання дітей», «Про звичку», «Про схожість дітей з батьками»); «Про виховання дітей» Е. Пікколоміні; «Про виховання дітей» Е. Роттердамського, «Про моральні добродетності» М. Фічіно тощо).

Зауважимо, що педагогічним ідеалом епохи Відродження була вільна й духовно розкріпачена особистість: високоосвічена, фізично розвинена, з активним ставленням до життя й моральними добродетностями. Виходячи з педагогічного ідеалу епохи, педагоги-гуманісти метою виховання проголосили всебічний і гармонійний розвиток особистості, вказавши головними напрямками виховного процесу розумове, фізичне і моральне виховання.

Усі педагоги-гуманісти, як свідчать названі вище твори педагогічного спрямування, визнавали сім'ю початковим і головним виховним осередком, де з раннього віку, в дошкільний період, починається формування дитячої особистості. У своїй аргументації щодо ролі сім'ї в ранньому вихованні дітей представники гуманістичної

педагогіки характеризували дитинство як період майже безмежних можливостей у розвитку універсальних здібностей і різнобічних природних талантів і обдарувань, наголошуючи, що діти є основою сім'ї, її центром тяжіння та її майбутнім.

Підкреслимо, що більшість творів гуманістів-мислителів педагогічного спрямування мала форму порад батькам, настанов, вимог до них. Тобто, згідно сучасної термінології, мислителі європейського Відродження займались педагогічною просвітою серед батьків. Загалом, настанови торкалися всього спектру виховних проблем стосовно розумового, фізичного й морального розвитку дітей та молоді в умовах сім'ї, принципів і методів сімейного виховання. Узагальнення настанов та порад представників гуманістичної педагогіки епохи Відродження дозволяє виокремити найбільш типові питання з проблем сімейного виховання, як-от: підготовка батьків до народження дитини, зокрема, гігієна вагітності (М. Веджо, М. Пальмієрі, Е. Роттердамський); особливі форми, методи й способи догляду за немовлятами; необхідність вигодовування дітей лише материнським молоком з метою одержання дитиною у спадок певних фізичних та моральних якостей (М. Веджо, М. Пальмієрі); популяризація найбільш цікавих та дієвих методів і способів сімейного виховання тощо. Передусім, наголошувалось на відповідальності батьків за виховання дітей, усвідомленні ними свого обов'язку. Про це писав Л. Альберті у трактаті «Про сім'ю», формулюючи завдання сімейного виховання так: «До обов'язків батька сімейства належить не лише турбота про те, щоб були повними комори, бо найбільше голова родини повинен спостерігати за кожним, хто спілкується з його дітьми, перевіряти всі дружні зв'язки, дізнаватись про їхню моральність у сім'ї, а будь-яку погану звичку когось із членів сім'ї виправляти та лікувати більше добрими словами, ніж доріканнями» [1, с. 141]. До цього ж закликав Е. Роттердамський: «У тебе народився син, подивись, як він повторює тебе обличчям і поведінкою. Окресленням тіла в ньому відбилися твої чудові природні якості, так дбай же, якщо хочеш бути справжнім батьком, про його достойне виховання» [10, с. 248]. Мислитель наголошував, що з метою позитивного впливу на дітей батьківський дім має бути популярним серед населення, мати «повагу, славу, любов та визнання, що, насамкінець,

дозволить керувати сімейним вихованням добродібно, розумно та надійно».

Головною умовою сімейного виховання мислителі-гуманісти вважали гармонійні сімейні стосунки, переконаність батьків у необхідності дотримання сімейної етики, їх бажання зрозуміти внутрішній світ своїх дітей. Особливо значущою в цій площині проголошувалась моральність усієї сімейної атмосфери, коли в сім'ї всі ставляться один до одного турботливо, передбачливо, гуманно, коли обоє батьків – розважливі й мудрі, завжди думають про благо й честь сім'ї, утримуючи «жермо всього сімейного управління своїм прикладом та авторитетом, показуючи зразки добродібної поведінки, позитивно впливаючи на свідомість і почуття особистості дитини. На переконання мислителів, заслуговує схвалення та визнання діяльність тих, хто промовами, умовляннями зуміє приборкати пристрасті юних людей, розбудити ліниві душі, викликати щире бажання придбати славу самим собі, а разом із цим – звеличити родину і свій сімейний дім» [1, с. 143].

Аналіз педагогічної спадщини педагогів-гуманістів епохи Відродження дав підстави для висновку, що саме в сім'ї вони вбачали основу морального виховання. Проте однією з умов формування моральних якостей у дітей вважали правильне розуміння батьками своїх виховних завдань та їх власну моральність. Характеризуючи таку психологічну особливість дитячого віку, як здатність і схильність до наслідування поведінки дорослих, гуманісти епохи Відродження зауважували, що діти можуть наслідувати не лише «добродібно», але й «безсоромні речі». Тому завданням батьків є сповідування власних етичних настанов щодо різних аспектів моральності з тим, щоб стати своєрідною опорою «тендітному дитячому вікові» при виборі способу життя. Так, М. Монтень у трактаті «Про звичку» зауважував, що всі «найгірші наші вади зароджуються у найніжнішому віці, бо виховання залежить головним чином від батьків» [19, с. 118]. Мислитель підкреслював, що в ранньому дитинстві зароджується коріння жорстокості, нестриманості, зради, й ці жахливі нахили не слід сприймати як легковажність, притаманну дитинству. Він радив батькам «... наполегливо навчати дітей ненавидіти будь-які пороки й ... уникати їх не лише в своїх вчинках, але й у своєму серці» [19, с. 118]. Згідно з висновками Л. Альберті, батьки й старші члени сім'ї з раннього дитинства повинні щоденно

спрямовувати своїх нащадків «на стежу добродібно», сприяти пробудженню в них «благородних і піднесених прагнень» та приборкуванню «...будь-яких непристойних бажань чи збентеження духу, що, насамкінець, знищує підґрунтя будь-якої вади» [1, с. 143]. У цьому контексті М. Монтень наголошував, що батьки мають викликати у дитини «... бажання не лише поважати, але разом із тим і любити добродібно, оскільки цінність та піднесеність істинної добродібно визначається легкістю, корисністю та задоволенням від її дотримання» [19, с. 178]. До цього ж закликав батьків і Е. Роттердамський: «Людина без жодних труднощів сприймає науку цнотливості і честі, для чого майбутньою природою закладено в ній прекрасне насіння, проте до природної схильності слід додати сумлінність вихователя» [23, с. 260].

У зв'язку з цим гуманісти закликали батьків «виховувати в собі різні добродібно» (М. Веджо), показувати дітям лише достойні приклади поведінки, вести вдома лише пристойні розмови (М. Пальмієрі), завжди пам'ятати про свої обов'язки перед дітьми (Е. Роттердамський) [23, с. 208].

Варто зазначити, що педагоги-гуманісти епохи Відродження висловлювали й критичні зауваження стосовно недоліків тогочасного сімейного виховання. Зокрема, засуджували легковажне ставлення до маленьких дітей, коли ними милуються, бавляться, радіють різним дитячим витівкам, каверзам, іграм, не сприймаючи їх як маленьких особистостей. Також критикували наявність у сім'ї притаманних батькам «згубних пристрастей», коли діти часто бачать перед собою п'яного батька, чують його брутальну лайку, навіть беруть участь у різних малопристойних спілкуваннях із горілкою, непристойними розмовами, розбещеністю. Така сімейна атмосфера, як зауважував Е. Роттердамський, поступово приводить до звички, а звички стають повсякденним вчинком.

Підкреслимо, що гуманісти епохи Відродження повністю відкидали будь-які фізичні покарання в процесі виховання, заперечували будь-які форми насильства та примушування й стверджували, що батьківській авторитет тримається не на силі й страху, а на повазі до мудрості старших, вдячності й любові. Акцентуючи на тому, що «суворість без людяності викликає швидше ненависть, ніж повагу» (А. Альберті), педагоги-гуманісти закликали батьків «не бити синів, мов віслюків», підкреслюючи, «що

побої пасують не вільним людям, а рабам»; ті, кого так погрозливо лають і б'ють стають покірними, зламаними (М. Веджо); «побої породжують ненависть, яка зберігається аж до дорослого віку» (С. Пікколоміні); побої лише «... підсилюють хворобу, а не лікують її» (Е. Роттердамський) [23, с.202]. Найбільш категоричним противником фізичних покарань був М. Монтень. Він писав: «Я відкидаю будь-яке насильство у вихованні юної душі, у якій формують повагу до честі та свободи. У суворості та примушуванні є щось рабське і я вважаю: чого не можна сформувати за допомогою розуму, обачливості та уміння, того не можна досягти і силою» [19, с. 183]. В узагальненому вигляді педагога-гуманісти пропонували застосовувати різні методи виховання, знаходячи щось середнє між вимогливістю і м'якістю, розумно поєднуючи лайку й суворість і впливаючи на дітей власною добротою.

Отже, головним завданням виховання дітей у сім'ї педагога-гуманісти вважали формування моральності (людяності, чесності, скромності, поваги до старших тощо), тобто, тих якостей характеру, які виробляють уміння жити серед інших людей і поважати їх. Головними методами сімейного виховання визначали: настанови (донесення до дітей раннього віку «правильних суджень» щодо правил поведінки, причому, постійно, з щоденним повторюванням; приклад батьків і старших членів сім'ї як позитивний вплив на свідомість і почуття дитини; вправління; формування звичок і навичок; заперечення фізичних покарань.

Зазначимо, що представники педагогічної думки епохи Відродження мали на увазі, перш за все, елітарне виховання. Це пояснюється сповіданням античних традицій, які брали до уваги «виховання державного діяча».

Водночас, аналіз педагогічної спадщини видатного педагога XVII ст. Я. Коменського, засновника і творця наукової педагогіки, зокрема, «Великої дидактики» й «Материнської школи», дав підстави свідчити, що узагальнюючи педагогічні ідеї своїх попередників, використовуючи здобутки ренесансних педагогів, а також враховуючи досвід народної педагогіки, педагог створив учення про материнську школу. Він довів, що першою сходинкою виховання і навчання для дітей від народження до шести років є материнська школа – виховання дитини в сім'ї під керівництвом матері.

Уважаючи дітей найдорогоціннішим скарбом батьків, аргументуючи, що «...золото і срібло речі ненадійні і швидкоплинні, а діти – безсмертна спадщина» [15, с.14], у чому батьки продовжують самих себе, педагог закликав починати виховання дітей якомога раніше, бо буде пізно. «Неможливо дерево, яке виросло кривим, зробити прямим, і ліс, порослий терниною, перетворити на сад», – стверджував педагог [15, с.13].

Головним завданням виховання дітей цього віку Я. Коменський вважав розвиток їхніх органів чуття, збагачення їхніх уявлень про навколишній світ за допомогою живих вражень, забезпечення відповідної мовної підготовки, а також формування в дитині упевненості у своїх силах, виховання терпіння, працелюбності, надання уявлення про різні галузі знань.

З метою належної організації дошкільного виховання Я. Коменський підготував poradnik «Материнська школа». Це стислий трактат про дошкільне сімейне виховання, своєрідна програма батьківського впливу на дитину, починаючи від народження й до шести років. Одним із перших Я. Коменський обґрунтував необхідність раннього виховання, показав силу перших вражень дитини та їх значення для характеру й напрямів подальшого сприйняття дитиною світу, спрямування всього її життя. Він наголошував, що «найважливіше вартування роду людського – біля колиски»; підкреслюючи, що в перші шість років зароджуються не лише мотиви життєдіяльності, але й набуваються спрямованість і характер особистості.

Отже, на переконання Я. Коменського, саме сім'я є основою розвитку дитини й тим чинником, який стимулює цей розвиток; «чому б ми не хотіли навчити людину на її користь протягом усього життя, – все це повинно бути подане їй у цій першій школі» [15, с.20]. Він порівнював дитину з молодим деревом, «яке в перші ж роки випускає зі свого стовбура головні гілки, які воно буде мати і яким доведеться тільки розростатися» [15, с.19].

Для керівництва сімейним вихованням із метою педагогічного впливу на батьків Я. Коменський розробив зміст і методику дошкільного виховання, деталізував у різних напрямках завдання сімейного виховання згідно з особливостями психічного розвитку дошкільників, запропонував цілісну програму дошкільного виховання дітей: фізичного, морального, розумового розвитку їх емоційно-естетичної сфери, привчання до праці. У

вирішенні одного з найбільш актуальних питань для педагогіки – про співвідношення моральності й освіченості – обирав моральність, оскільки «освічена людина без моральності небезпечніша за неосвічену аморальну людину».

У праці «Материнська школа» Я. Коменський вказав на потрібну мету виховання: 1. Віра та благочестя. 2. Добра моральність. 3. Знання мов та наук. На його переконання, передусім, слід привчати дітей до благочестя, потім – до добродетелей, нарешті – до більш корисних наук [15, с. 17]. Тобто головна мета виховання має полягати в тому, щоб виховати справжню людину, розвинути в ній «істину людяність», бо «людиною не можна стати, не навчившись діяти як людина».

Водночас, педагог наголошував, що дитина має відчувати позитивний моральний вплив батьків та старших членів сім'ї від початку життя. З цією метою закликав їх протидіяти «різним випадковостям», що засмічують душудитини негативними налаштуваннями, шкідливим і непотрібним впливам, які «оскверняють дитячий розум». Зокрема, батьки мають турбуватись про те, щоб, наставляючи дітей на все добре, оберігати їх від зіткання з усім злим; вони мають вести себе благочестиво й цнотливо, спонукаючи до «того ж своїх слуг і всіх домашніх» [15, с. 47].

Як свідчить детальний аналіз змісту виховання в материнській школі, Я. Коменський рекомендував батькам, починаючи з другого року життя дітей, залучати їх до моральних традицій і релігійних канонів та ознайомлювати їх із загальнолюдськими цінностями завдяки вивченню й дотриманню десяти заповідей. Видатний педагог розробив цікаву програму і методику морального виховання дітей у материнській школі. Зокрема, виокремив дві групи моральних якостей, які, на його переконання, слід обов'язково сформувати ще в ранньому віці. Перша з них спрямована на саму дитину (до таких якостей Я. Коменський відносив охайність, помірність, правдивість, справедливість, бережливість, терпіння, стриманість, благопристойність у поведінці, «привчання до витончених манер»); друга – включає якості, потрібні для спілкування з іншими людьми (ввічливість, гуманність, уміння вітатися, люб'язність, людяність, порядність, благопристойність, повага до старших, недопустимість приниження іншого, «послушливість і готовність служити іншим

людям», вміння мовчати, коли говорять інші, або коли того вимагає справа, виконання наказів і заборон тощо).

Кожна якість була деталізована педагогом. Так, наприклад, він радив змалку виховувати «правдивість», щоб діти не привчалися брехати чи обманувати, ні жартуючи, ні серйозно; закликав навчати маленьких дітей «стриманості», тобто вмінню промовчати, особливо, коли говорять старші; доводив необхідність виконання благопристойності в поведінці, під чим розумів «недопущення незграбностей і дурниць» й «дотримання відповідної скромності». Що стосується привчання до «терплячості», Я. Коменський звертав особливу увагу на те, щоб діти з раннього дитинства поступово навчалися приборкувати свої пристрасті, керуватися розумом, а не миттєвими пориваннями, утримувати, а не давати простору гніву тощо. Слід зазначити, що педагог давав слушні поради з приводу виховання багатьох моральних якостей, зокрема, уважав за потрібне обов'язково привчати дітей до витончених манер, маючи на увазі вміння охайно вести себе за столом, чемно вітатися й відповідати на привітання, дотримуватися ввічливості, висловлюючи прохання при потребі, дякувати за зроблену послугу тощо.

Наукову цінність у контексті розроблення проблеми мають сформульовані Я. Коменським методи морального виховання дітей у сім'ї. Найбільш дієвими він уважав повчання, приклади дорослих, дитячу гру, систематичні привчання та вправи, тренування дітей у моральній поведінці, прищеплення добрих звичок, заохочення і покарання. Варто зауважити, що Я. Коменський з великою повагою ставився до кожного з визначених методів, проте підкреслював значущість особистого прикладу батьків. Він наголошував: «Необхідно постійно показувати дітям гарний приклад, оскільки Бог подарував дітям властивість мавпочок, а саме: пристрасть до наслідування того, що роблять інші... Тому в будинку, де є діти, потрібно, щоб усі... дотримувались помірності, охайності, правдивості, поваги, взаємослухняності. Коли це буде відбуватися постійно, то безсумнівно, не потрібні будуть слова для настанови, а також покарання з метою примушування» [15, с. 37]. Саме постійний приклад добродетелей, на думку Я. Коменського, допоможе сформувати в дітей нерозривність у моральній свідомості і моральних діях, тобто сприятиме формуванню моральної звички.

Однак педагог зауважував, що інколи особистий приклад вимагає супроводу живим словом, поясненням, своєчасними й розумними настановами, особливо в тому випадку, коли діти, наслідуючи дорослих, виявляють недостатнє розуміння або невмілість. У такому разі доцільно використати повчання, що ґрунтується на словесному навчанні та етичних бесідах, зауваження, умовляння, навіть погрози. Але поряд із цим мислитель попереджав батьків з приводу того, що довгі повчання уму-розуму або довгі промови взагалі не дадуть жодних результатів.

Головною ж умовою морального становлення особистості в материнській школі Я. Коменський уважав доцільну з педагогічної точки зору організацію всієї життєдіяльності дітей (бесіди, спілкування, дитяча гра, повсякденний досвід), якою керують дорослі члени сім'ї, де регуляція поведінки дітей здійснюється через живу практику, а не через моралізування. Він підкреслював, що правильна поведінка дітей легко засвоюється, коли перед нею постійно є добрі приклади батьків та старших членів сім'ї, які заохочують її до правильного поведіння, коли найближчі їй люди демонструють лише таку поведінку, яку вимагають від неї самої.

Особливо яскраво продемонстрував цей висновок Я. Коменський на прикладі прийомів і засобів виховання в дітей благочестя за допомогою настанов і взаємного впливу. Детально розкриваючи засвоєння дітьми основ християнства (життя та діяльності Ісуса Христа, Закону Божого, десяти заповідей, основних молитов тощо), педагог акцентував увагу на тому, що схилення колін, складання рук, спрямування вгору погляду впродовж читання молитов, церковні обряди – все це впливає на уяву дітей, збуджує її. Як своєрідну настанову дітям з боку батьків Я. Коменський рекомендував щире служіння Богу, спільне виконання батьками й дітьми церковних гімнів, псалмів, слухання проповідей. Все це разом узятє, на переконання педагога, сприяє «взаємозарядженню віри в Бога», формує у дітей звичку жити у відповідності з нормами християнської моралі.

Одним із важливих чинників формування зазначених вище моральних якостей Я. Коменський уважав гармонійність у спілкуванні дорослих і дітей. Педагог наголошував на необхідності створення такої сімейної атмосфери, де б переважало почуття любові, яке він уважав однією з найвищих духовних якостей людини, під впливом якої

душа наповнюється любов'ю. Саме почуття любові, наголошував Я. Коменський, викликає у дітей щире бажання наслідувати вибрані зразки поведінки; дозволяє підпорядковувати власні інтереси заради блага інших чи обмежувати себе в певних ситуаціях; стимулює до виявлення відкритості, щирості, жертвовності. Вважаючи батьківську любов найбільш оптимальною позицією щодо розвитку людської сутності в дитині, Я. Коменський підкреслював, що, з одного боку, вона задовольняє потребу дитини в ласці, безпеці, позитивних емоціях, дає почуття впевненості, сили, життєвої опори; з іншого, – формує стиль емоційної реакції дитини, зокрема, дозволяє любити інших людей, зокрема й батьків.

Зазначимо, що педагог виступав проти надто авторитарного виховання. Найголовнішим для дитини є те, коли вона змалечку відчуває, що її люблять, поважають, розуміють, сприймають такою, якою вона є. Тому батьки мають частіше уявляти себе на місці дітей із метою більш правильного «прочитання» їхнього внутрішнього психологічного стану, а також пам'ятати про те, що основним механізмом засвоєння морального досвіду в ранньому дитинстві є наслідування, а тому бути для дітей «зразками добропорядності».

Водночас Я. Коменський зазначав, що навчати дітей можна лише тоді, коли вони будуть здоровими. У переліку обов'язків батьків педагог передусім називав турботу про здоров'я дітей. Він писав, що за здоров'ям дітей потрібно слідкувати з величезною старанністю, турбуватися про нього ще до їхнього народження. На переконання Я. Коменського, це вимагає від матері піклування про своє здоров'я ще до народження дитини: вона повинна вести здоровий спосіб життя, уникати шкідливих звичок, «... оберігати себе від хвилювання, не впадати у відчай, не піддаватись страхам, роздратуванню» тощо. Педагог виступав за обов'язкове грудне вигодовування малюків матір'ю, акцентуючи на тому, що «...зародки звикли в материнському лоні до харчування материнською кров'ю й діти були б більш близькими до якостей і достоїнств своїх батьків» [15, с.23-24].

Отже, фізичне виховання, за свідченням Я. Коменського, також має починатися з ранніх років у материнській школі, де батькам слід сформувати «...здорове тіло, щоб воно стало житлом придатним і гідним великої душі». З цією метою батьками мають «бути

створені певні і надійні місця для бігання і вправ». Крім того батькам слід допомагати дітям в організації дитячих ігор, які б служили відпочинком «для душі і вправами для зміцнення тіла». Педагог наголошував, що діти завжди охоче чим-небудь займаються, оскільки «їх живакров не може залишатися у спокої». Це дуже корисно для дитячого організму, тому не слід цьому перешкоджати. «Хай вони будуть тими мурашками, які завжди зайняті; що-небудь катають, несуть, тягають, складають, перекладають; треба тільки допомагати дітям, щоб усе, що відбувається, відбувалось розумно, і, граючись з ними, показувати їм форми всіх ігор» [15, с.16,32].

Як релігійна людина, Я.Коменський уважав здібності дітей «дарами божими», які вдосконалюються вихованням. Він наголошував, що дитина від народження має «здібність до пізнання» й під впливом хорошого виховання всі природні задатки дитини можна розвинути до досконалості. Він наголошував: «... справою батьківської мудрості має бути не лише турбота, щоб їхні діти були живими або щоб у них було накопичено якомога більше багатства, а постійне прагнення наповнити їх розум мудрістю» [15, с.28]. Посилаючись на принцип природовідповідності, педагог зауважував, що дерево уже в перші роки випускає зі свого стовбура всі головні гілки, які потім лише розростаються. «Так і все те, чим ми прагнемо забезпечити людину на все життя, потрібно дати їй уже в цій першій школі», – писав Я. Коменський [15, с.24].

Зважаючи на це, учений-педагог визначив напрямки розумового розвитку дітей у материнській школі під керівництвом матері: розвиток органів чуття, збагачення пам'яті висновками, думками, нагромадження більшого запасу конкретних уявлень про навколишній світ, здатність розуміти речі, розвиток мови, привчання до діяльності. Він виокремив і схарактеризував перелік і зміст предметів, які, на його погляд, слід вивчати в материнській школі з метою раннього розвитку розуму дитини, як-от: метафізика, оптика, арифметика, астрологія, географія, хронологія, геометрія, природничі знання, діалектичне мистецтво, дитяча граматики, поезія, музика. Крім того, педагог наполягав на необхідності оволодіння дітьми початковим досвідом з механічної праці й початковими знаннями щодо ведення домашнього господарства. Зміст кожного «першопочатка» знань визначається на кожен із шести років і деталізується в співвідношенні

з принципом природовідповідності й особистостей засвоєння знань та досвіду поведінки дітей дошкільного віку. Так, наприклад, отримуючи певні знання з географії, «діти повинні запам'ятати і зрозуміти, що таке місто, село, поле, сад, ліс, річка» тощо, з хронології їм потрібно навчати, що таке день, ніч, ранок, вечір,... що тиждень має сім днів і який день наступний, що шість днів – будні, а сьомий – свято; у галузі фізики «... дитина має пізнати назви стихій: вогню, повітря, води, землі, а також, що таке дощ, лід, залізо» [15, с.30-31]; у галузі природознавства рекомендувалось ознайомлювати дітей з квітами, деревами, листям, травами тощо.

Важливим завданням батьків Я. Коменський уважав мовну підготовку дітей, зокрема, формування в них уміння правильно, виразно і образно говорити рідною мовою. Він наголошував, що мова є невичерпним джерелом розумового розвитку дитини, під її впливом розвиваються відчуття і сприймання, збагачуються знання про навколишній світ. Педагог підкреслював, що мову слід розвивати з тих пір, коли дитина починає вимовляти перші слова, наслідуючи мову найближчих їй людей, – матері, батька. Я. Коменський звертав увагу батьків на те, щоб діти «вимовляли слова чітко», «не гаркавили», правильно вимовляли звуки в словах, ставили наголос, узгоджували слова в реченні. Він радив їти від легкого до складного, розвиваючи зв'язне діалогічне мовлення у дітей шляхом запитань і домагаючись виразних відповідей на них. Одночасно педагог застерігав від спрощеності у навчанні мови, наголошуючи на шкідливості неправильного засвоєння звуків, складів, слів. Для розвитку мови радив використовувати усну народну творчість, а також римовані пісні, віршики, зазначав, що «... як тільки дитина починає розуміти слова, вона починає любити співзвуччя й ритм» [15, с. 36].

Водночас педагог високо оцінював необхідність спеціальної підготовки дітей до навчання в школі. Він називав нерозумними як тих батьків, які «... без підготовки ведуть своїх дітей до шкіл, ніби телят на бойню або худобу в стадо», так і тих, «хто зробив із учителя опудало, а з школи – катівню» [15, с.43]. З метою розвитку руки й збудження зацікавленості в шкільному навчанні учений-педагог рекомендував проводити різні вправи в ігровій формі, вчити дітей крейдою чи вугіллям проводити лінії, ставити крапки, крючки, малювати, що хочуть: чашки, хрести, кола, зірочки, коней, дерева. Беручи до уваги

вище зазначені поради, педагог сформулював ознаки готовності дітей до школи: дитина знає все, що їй потрібно знати в материнській школі; вона здатна думати й робити висновки; вона має потребу в подальшому набутті знань; отримує задоволення від самого процесу пізнання.

Окрім цього, Я. Коменський рекомендував змалечку привчати дітей до господарства і праці. За його висновком, початком будь-якого ремесла і праці буде навчання дітей тому, що їм так властиво: рубати, колоти, сікти, будувати, зв'язувати, розв'язувати тощо. Дитячу ігрову діяльність вчений-педагог прирівнював до праці і радив батькам: «... до чого дитина не взялась, не тільки не слід їй заважати, але ... треба їй допомагати, щоб все, що робиться, робилось розумно й готувало шлях до подальшої серйозної праці». А останні роки материнської школи мають бути заповнені ручною працею і різними будівельними роботами [15, с. 33].

Непересічне значення в умовах родинного виховання Я. Коменський відводив формуванню естетичного почуття дитини у ранньому віці. Акцентуючи увагу на тому, що процес становлення кольору, форми, ритму проходить у дітей одночасно з розвитком та збагаченням зорового й слухового сприймання, педагог рекомендував використовувати музику. Зокрема, радив давати дітям різні музичні інструменти (сопілки, бубонці, дудочки, барабани тощо), вчити їх свистіти, бриньчати, що, на його погляд, сприятиме привчання їхнього слуху до сприйняття різних мелодій, а також до їх відтворення. Водночас, педагог застерігав батьків проти примушування дитини з раннього віку співати, якщо в неї не сформувався потяг до співу. Натомість із метою виховання культури емоцій і розвитку естетичного почуття дітей радив використовувати читання віршів, малювання, хореографію, спілкування з природою тощо. Особливий акцент ставив на необхідності

врахування індивідуальності та своєрідності кожної дитини в залученні її до конкретного виду мистецтва.

Отже, Я. Коменський, розвинувши ідеї педагогів-гуманістів епохи Відродження щодо розвитку дитини в умовах сімейного виховання, вперше розробив систему дошкільної сімейної освіти для всіх прошарків суспільства. При цьому мету сімейного виховання сформулював так: «Учити всіх, учити всього із неминучим успіхом» [16, с. 276], називаючи виховання «усебічним облагороджуванням».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виходячи з гуманістичних позицій педагогів минулого, можна зробити висновок, що сформувати гуманність, людяність, почуття любові й поваги до інших можна лише тоді, коли в дітях із раннього віку виховуватиметься висока моральна свідомість. Перш за все це має зробити сім'я. Виконати поставлене завдання вона зможе лише тоді, коли в сім'ї буде панувати взаємна любов і повага, а батьки пам'ятатимуть, що «повага до людини починається з поваги до дитини». У нинішній соціальній ситуації в Україні, коли відчуття невизначеності, ненадійності викликає в дітей почуття незахищеності, безсилля, навіть неконтрольованої агресії, коли головними стають матеріальні потреби, саме сім'я має стати тим середовищем для дітей, де вони відчують ласку, любов, ніжність, увагу. Тому вважаємо, що теоретичні ідеї й рекомендації представників зарубіжної педагогічної думки (Аристотель, Л. Альберті, Л. Бруні, М. Веджо, П. Верджеріо, М. Монтень, Е. Пікколоміні, Е. Роттердамський, Я. Коменський та інші) щодо організації сімейного виховання є досить актуальним для українського суспільства.

Перспективним напрямом дослідження вважаємо вивчення творчого доробку представників педагогічної думки епохи Просвітництва та Нового часу з питань виховання дитини в умовах сім'ї.

Список використаних джерел

1. Альберті Л. Б. О семье // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIII-XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцев. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – С. 140-179.

2. Алексеенко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05, 13.00.07 / Т. Ф. Алексеенко. – Київ, 2017. – 483с.

3. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4./ Ред. А. И. Доватур. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.

4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн.2. : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2003. – 344 с.

5. Бобко Л. О. Ідеї гуманістичного виховання епохи Відродження / Л. О. Бобко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2001. – № 2. – С. 160-167.

6. Бондаревская Е. В. Педагогика : личность в гуманистических теориях и системах воспитания : учеб. пособ. / Е. В. Бондаревская, С. В. Кулькевич. – Ростов-на-Дону : Творч. центр “Учитель”, 1999. – 560 с.

7. Вишневецький О. І. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики) / О. І. Вишневецький. – Дрогобич : Видавець Святослав Сурма, 2010. – 159 с.

8. Вишневецький О. І. Причини до концепції реформ сучасної української освіти : навч.-метод. посіб. / О. І. Вишневецький. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2013. – 55 с.

9. Говорун А. В. Проблеми формування моральної звички в історії вітчизняної педагогічної думки (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / А. В. Говорун. – Харків, 2016. – 183 с.

10. Год Б. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Б. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.

11. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Н. І. Гусак. – Луганськ, 2005. – 20 с.

12. Докуніна О. М. Громадянськість особистості та особливості її виховання у молодших школярів / О. М. Докуніна // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. – Київ : Педагогічна думка, 1999. – С. 195-197.

13. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 510 с.

14. Зязюн І. А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти / І. А. Зязюн // Педагогіка толерантності. – 2000. – № 3. – С. 58-61.

15. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Т. 2. / Я. А. Коменский. – М. : Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1939. – 287 с.

16. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. Т. 1. / Я. А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – 576 с.

17. Кравець В. П. Психологія сімейного життя : навч. посіб. В 2 ч. Ч. 2. / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1995. – 696 с.

18. Методичні матеріали з питань формування усвідомленого батьківства / Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, Український фонд "Благополуччя дітей" ; авт.-упоряд. І. В. Братусь [та ін.] ; ред. Г. М. Лактіонова. – К. : Держсоцслужба : Християнський дитячий фонд, 2006. – 96 с.

19. Монтень М. Опыты : в 3 кн. Кн. 1 / М. Монтень. – М. : ГОЛОС, 1992. – 383 с.

20. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я : навч. посіб. / В. М. Оржеховська. – Черкаси, 2004. – 216 с.

21. Постовий В. Г. Виховання дітей в нових соціокультурних умовах української родини / В. Г. Постовий // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С. 103-108.

22. Ревякина Н. В. Человек в гуманизме итальянского Возрождения / Н. В. Ревякина. – Иваново : Изд-во Иван. гос. ун-та, 2000. – 323 с.

23. Роттердамский Э. О воспитании детей // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцев. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – С. 246-296.

24. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – Київ : ІЗМН, 1997. – 232 с.

25. Хрестоматія з історії педагогіки : в 2-х т. Т. 1 / за заг. ред. А. В. Троцько. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 456 с.

References

1. Alberti, LB 1999, 'O seme' [About family], in Revjakina, NV & Kudrjavcev, OF (comps.), *Obraz cheloveka v zerkale gumanizma: mysliteli i pedagogi jepohi Vozrozhdenija o formirovanii lichnosti (XIII-XVII vv.)*, Izdatelstvo Universiteta Rossijskoj akademii obrazovaniya, Moskva, pp. 140-179.

2. Aliksieienko, TF 2017, 'Kontseptualizatsiia sotsialno-pedahohichnykh osnov suchasnoho simeinoho vykhovannia' [Conceptualization of social and pedagogical foundations of modern family education], Doct.ped.n. thesis, Kyiv.

3. Aristotel 1983, *Sochinenija* [Essays], vol. 4, Mysl, 1983, Moskva.

4. Bekh, ID 2003, *Vykhovannia osobystosti* [Personality's upbringing], book 2 Osobystisno-orientovanyi pidkhid : naukovo-praktychni zasady, Lybid, Kyiv.

5. Bobko, LO 2001, 'Idei humanistychnoho vykhovannia epokhy Vidrozhennia' [Ideas of Renaissance humanist education.], *Pedahohika i psykholohiia profesiinoi osvity*, no. 2, pp. 160-167.

6. Bondarevskaja, EV & Kulkevich, SV 1999, *Pedagogika : lichnost v gumanisticheskikh teorijah i sistemah vospitaniya* [Pedagogy: a personality in humanistic theories and systems of upbringing], Tvorcheskij centr Uchitel, Rostov-na-Donu.

7. Vyshnevskiy, OI 2010, *Ukrainskyi vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky)* [Ukrainian educational ideal model and national character (origins, deformations and modern challenges)], Vydavets Sviatoslav Surma, Drohobych.

8. Vyshnevskiy, OI 2013, *Prychyny do kontseptsii reform suchasnoi ukrainskoi osvity* [Reasons for the concept of reforming modern Ukrainian education], Redaktsiino-vydavnychiy viddil Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka, Drohobych.

9. Hovorun, AV 2016, *Problemy formuvannia moralnoi zvychky v istorii vitchyznianoj pedahohichnoi dumky (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Problems of the formation of a moral habit in the history of domestic pedagogical thought (the second half of the XIX - the beginning of XX century)], Kharkiv.

10. Hod, B 2004, *Vykhovannia v epokhu yevropeiskoho Vidrodzhennia (seredyna KhIV – pochatok KhVII stolittia)* [Education in the epoch of European Renaissance (the middle of XIV- the beginning of XVII century)], ASMI, Poltava.
11. Husak, NI 2005, 'Pidhotovka yunakiv-starshoklasnykiv do vykonannia sotsialnykh rolei cholovika ta batka' [Preparation of senior schoolboys to perform social roles of a husband and a father], Kand.ped.n. abstract, Luhansk.
12. Dokunina, OM 1999, 'Hromadianskist osobystosti ta osoblyvosti yii vykhovannia u molodshykh shkoliariv' [Personality's citizenship and the peculiarities of its upbringing in junior pupils], *Teoretyko-metodolohichni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, Pedahohichna dumka, Kyiv, pp. 195-197.
13. Zhurakovskij, GE 1963, *Ocherki po istorii antichnoj pedagogiki* [Essays on the history of ancient pedagogy], Izdatelstvo Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR, Moskva.
14. Ziaziun, IA 2000, 'Filosofski problemy humanizatsii i humanitaryzatsii osvity' [Philosophical problems of humanization of education], *Pedahohika tolerantnosti*, no. 3, pp. 58-61.
15. Komenskij, JaA 1939, *Izbrannye pedagogicheskie sochinenija* [Chosen pedagogical essays], vol. 2, Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo Narkomprosa RSFSR, Moskva.
16. Komenskij, JaA 1982, *Izbrannye pedagogicheskie sochinenija* [Chosen pedagogical essays], vol. 1, Pedagogika, Moskva.
17. Kravets, VP 1995, *Psykhologhiia simeinoho zhyttia* [Psychology of family life], part. 2, Ternopil.
18. Bratus, IV et al. 2006, *Metodychni materialy z pytan formuvannia usvidomlenoho batkivstva* [Methodical materials on formation of conscious paternity], Derzhavna sotsialna sluzhba dlia simi, ditei ta molodi, Ukrainyskyi fond Blahopoluchchia ditei, Derzhosotssluzhba, Khrystyianskyi dytiachyi fond, Kyiv.
19. Monten, M 1992, *Opyty*, book 1, GOLOS, Moskva.
20. Orzhekhovska, VM 2004, *Dukhovnist i zdorovia* [Spirituality and health], Cherkasy.
21. Postovyi, VH 2004, 'Vykhovannia ditei v novykh sotsiokulturnykh umovakh ukrainskoi rodyny' [The upbringing of children in the new socio-cultural conditions of the Ukrainian family], *Ukrainskyi sotsium*, no. 2 (4), pp. 103-108.
22. Revjakina, NV 2000, *Chelovek v gumanizme italjanskogo* [A person in the humanism of the Italian Renaissance.], *Vozrozhdenija*, Izdatelstvo Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta, Ivanovo.
23. Rotterdamskij, JeO 1999, 'O vospitanii detej' [About child upbringing], in Revjakina, NV & Kudrjavcev, OF (comps.), *Obraz cheloveka v zerkale gumanizma: mysliteli i pedagogi jepohi Vozrozhdenija o formirovanii lichnosti (XIII-XVII vv.)*, Izdatelstvo Universiteta Rossijskoj akademii obrazovaniya, Moskva, pp. 246-296.
24. Stelmakhovych, MH 1997, *Ukrainska narodna pedahohika* [Ukrainian folk pedagogy], IZMN, Kyiv.
25. Trotsko, AV (ed.) 2011, *Khrestomatiia z istorii pedahohiky*, vol. 1, Kharkivskyi natsionalnyi avtomobilno-dorozhnyi universytet, Kharkiv.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2019р.